

УДК 373:37.032

С.Є. Лупаренко

**ПРОБЛЕМА САМОЦІННОСТІ ДИТИНИ ТА УНІКАЛЬНОСТІ
ДИТИНСТВА В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ
В. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Статтю присвячено розкриттю ідей В. Сухомлинського щодо дитини як самоцінної істоти та дитинства як унікального періоду в житті людини: саме в дитинстві активно формуються моральні якості, естетична культура, культура праці, мислення і розумової праці, патріотизм, міцне здоров'я, розвиваються емоції, творчі здібності, відбувається «відкриття» дитиною себе та інших людей як особистостей. Усе це стає основою подальшого розвитку особистості.

Ключові слова: дитинство, дитина, розвиток, виховання, культура.

Статья посвящена раскрытию идей В. Сухомлинского в отношении ребенка как самоценного существа и детства как уникального периода в жизни человека: именно в детстве активно формируются нравственные качества, эстетическая культура, культура труда, мышления и умственного труда, патриотизм, крепкое здоровье, развиваются эмоции, творческие способности, происходит «открытие» ребенком себя и других людей как личностей. Все это становится основой для дальнейшего развития личности.

Ключевые слова: детство, ребенок, развитие, воспитание, культура.

This article is dedicated to the revealing V. Sukhomlynskiy's views on child as a valuable human and childhood as unique period in human life: it's in childhood when moral qualities, esthetic, work culture, culture of thinking and brainwork, patriotism, sound health are formed; emotions, creative abilities are developed; child's opening himself/herself and other people as persons is taken place. This becomes a basis for person's further development.

Key words: childhood, child, development, education, culture.

Постановка проблеми. Дитинство як соціально-культурний, філософський і психолого-педагогічний феномен пройшло довгий шлях свого розвитку: від зневажання дитинства до визнання його самобутності й важливості. У своєму сучасному розумінні дитинство було відкрито Ж.-Ж. Руссо й німецькими романтиками (Й. Гьоте, Ф. Шлегель та ін.), які вперше заговорили про самоцінність дитячого життя й дитячої особистості. Проте людству знадобилося ще багато років, щоб зрозуміти тендітність і

© С.Є. Лупаренко

вразливість дитячої душі, необхідність особливого підходу до вивчення й урахування особливостей розвитку дитини.

На сучасному етапі розвитку освіти дитинство визнається значущим віковим періодом у житті людини, про що свідчить той факт, що воно є предметом полідисциплінарного дослідження, тобто різні аспекти дитинства вивчаються різними науками, зокрема існують історичний, етнографічний, соціогенетичний, психолого-педагогічний та інші аспекти його вивчення. Особливий інтерес до дослідження дитинства виник наприкінці XIX ст. і набув значного поширення протягом XX ст.

В українській педагогіці категорія дитинства по-новому трактувалася у працях видатного педагога В. Сухомлинського, який визнавав її самобутність і неповторність, прагнув ґрунтовно вивчити особливості кожної дитини і виховувати так, щоб розкрити всі приховані здібності й таланти.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми дозволяє дійти висновку про те, що у працях сучасних науковців висвітлено певні аспекти поглядів В. Сухомлинського на дитину й дитинство, а саме: образ дитини (Т. Кочубей, Р. Малиношевський та ін.), філософія дитинства (М. Антонєць, А. Богуш та ін.), батьківська педагогіка (А. Попова, О. Сухомлинська та ін.), особливості виховної системи (І. Зязюн, Б. Кваша, В. Костіна, М. Мухін, А. Розенберг, О. Савченко та ін.), формування духовності особистості (І. Бех, Н. Дічек), дитиноцентрична концепція сімейного виховання (В. Федяєва), генеза поглядів на дитинство і місце педагогічної спадщини В. Сухомлинського в ній (І. Рогальська, Н. Рогальська та ін.). Проте питання самоцінності дитини й унікальності дитинства в педагогічній спадщині В. Сухомлинського окремо не розглядалося.

Дане дослідження є складовою програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Мета статті – розкрити ідеї В. Сухомлинського стосовно дитини як самоцінної істоти та дитинства як унікального періоду в житті людини.

Виклад основного матеріалу. У педагогічній спадщині В. Сухомлинського категорія дитинства набула особливого трактування: він зауважував, що «...дитинство – це насамперед емоційне пізнання навколишнього світу. Світ дитинства – це в першу чергу пізнання серцем того, що дитина бачить навколо себе, що вона сама робить. Яскраве, повнокровне, виразне життя серця, гра почуттів, емоційних рухів – ось, що таке дитинство...» [7, с. 429]; «Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу – від цього вирішальною мірою залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк» [1, с. 12].

Водночас педагог наголошував на відмінностях світу дитинства від світу дорослих: «Не можна з дорослої «соціології» переносити поняття й закономірності в дитячий світ» [7, с. 626]; «Дитинство, дитячий світ – це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про гарне і погане, у них свої критерії краси, у них навіть свій вимір часу» [7, с. 640]; «...дитину взагалі не можна порівнювати з дорослим, немає такої єдиної мірки, якою можна було б виміряти дорослого й дитину» [7, с. 640]; «Дитина пізнає світ і своїх ровесників, пізнає вчителя і батьків по-своєму. Її думка спрямовується в світ істини на крилах казки» [4, с. 516]; «...дитинство й потребує особливої турботи, ніжності, обережності» [4, с. 621].

Цим В. Сухомлинський визначив необхідність глибокого пізнання (розумом і серцем), розуміння світу дитинства та особливого ставлення до нього: «Щоб мати доступ у цей казковий палац, ім'я якому – Дитинство, ви повинні перевтілитися, стати в якійсь мірі дитиною...» [7, с. 640]; «...дитинство твориться з того, що ми, дорослі, залишаємо у своїх дітях» [4, с. 621]. Учителеві у процесі виховання необхідно набути мудрість влади дорослої людини над дитиною, не нехтувати особливостями дитини, не зневажати її невміння, а навпаки, поважати їх, не підлаждуватися під «дитячу обмеженість»: «Справжнє виховання не там, де педагог з вершин спускається на землю, а там, де він піднімається до тонких істин Дитинства» [7, с. 642]. Ця мудра влада потребує від учителя глибокого проникнення у світ дитячих думок і

почуттів, вміння розуміти мову дитинства, підтримку внутрішніх духовних сил дитини, утвердження її почуття власної гідності. У свою чергу, нерозуміння світу дитинства призводить до нерозуміння суті мотивів дитячих учинків. Тому для вчителів і батьків надзвичайно важливо проникнути у світ дитинства («уміти почути, зрозуміти, відчувати серцем у тій музиці, яка називається дитинством, насамперед світлі, життєрадісні мелодії» [7, с. 430]), створювати власні мелодії в музиці дитинства, адже його нерозуміння може призвести до нейрогенних розладів. «Мудрість влади педагога над дитиною – це велика творчість, глибоке сердечне проникнення в світ дитячих думок і почуттів, вміння розуміти мову дитинства, зберегти в собі чисту краплину дитинства» [4, с. 630].

Водночас дорослі повинні пам'ятати про те, що діти постійно зростають, дорослішають. На думку В. Сухомлинського, «дорослі думки, турботи, ідеї – все це повинно поступово входити в світ безтурботного дитинства» [6, с. 88], оскільки це допоможе дитині краще адаптуватися у світі дорослих. До того ж, спогади про світ дитинства впливають на все наступне життя, надають емоційного забарвлення майбутнім прагненням, помислам і поривам.

Щодо розуміння сутності дитини, В. Сухомлинський писав: «...кожна дитина – це цілий світ, неповторний і своєрідний» [7, с. 422]; «...дитина – ніжний паросток, який стане могутнім деревом...» [7, с. 640]. На думку вченого, кожна дитина може реалізувати власні можливості, досягти певної мети, але для цього вона має пройти складний шлях біологічного, психічного, соціального й суспільного розвитку. Він вибудовує свою систему виховних впливів на дитину лише після детального вивчення її індивідуальних особливостей, внутрішньої природи. Тому В. Сухомлинським було визначено специфіку розвитку дітей різного віку.

Узагалі вчення про дитину, її дитинство і сім'ю є змістовою константою багатоаспектної теоретико-практичної спадщини педагога, основним принципом якої є принцип гуманізму, що передбачає безмежну любов до кожної дитини, довіру й повагу до дитячої особистості, врахування інтересів, потреб і захоплень у дитячому колективі, провідну роль слова та особистий приклад учителя, здійснення виховання без покарань. Видатний учений сам

неухильно дотримувався цього принципу і налаштовував батьків на формування довірливої, доброзичливої атмосфери спілкування в сім'ї.

Серед особливостей розвитку дітей В. Сухомлинський виокремлював такі: пластичність розуму, значний потенціал для розвитку й оволодіння знаннями, підвищена допитливість і пізнавальні потреби, довірливість дітей, їхня потреба в авторитеті дорослих, емоційність, потреба дитини одухотворювати, оживляти все навколо себе тощо. Закономірними супутниками дитинства В. Сухомлинський вважав дитячі пустощі й витівки, які, на думку педагога, заслуговують на мудру поблажливість і розумне перетворення на жарт (якщо тільки в них не закладене насіння егоїзму, байдужості, бездуховності). Видатний педагог радив дорослим урахувати ці особливості в навчанні й вихованні дітей, оскільки нехтування ними збіднює світ дитинства, а це, у свою чергу, ускладнює входження дитини в колектив, суспільство.

В. Сухомлинський уважав, що саме в дитинстві закладаються основи майбутнього розвитку, діяльності, поведінки й культури дитини, її цінності, переконання, а саме:

– формуються моральні якості: відповідальність (перед друзями, перед самим собою), турботливість, любов і повага до людей, чутливість до всього живого, доброзичливість, гуманність, чуйність, вимогливість до себе, щедрість, хоробрість, відвага, вірність, відданість та ін. Так, В. Сухомлинський наголошував на винятковому значенні дитячих років у формуванні моральних якостей: «Чуйність, уразливість душі формуються лише в дитинстві» [1, с. 86]; «Чуйність до радощів і горя виховується лише в дитинстві» [1, с. 88].

З огляду на це, В. Сухомлинський зауважував: «Кожна людина вже в роки дитинства... повинна осягнути щастя повноти свого духовного життя, радості праці й творчості» [6, с. 73]; «Щоб закласти в роки дитинства основу людяності і громадянськості, треба дати дитині правильне бачення добра і зла» [1, с. 226]. Водночас педагог застерігав від морального споживацтва і побоювався, «щоб сердечне багатство, здобуте в роки дитинства, згодом не було розгублене» [5, с. 524], оскільки це може призвести до подальших труднощів у процесі виховання дітей. В. Сухомлинський також уважав, що для дітей у моральному вихованні дуже важливим є орієнтація на дорослих як на взірць,

авторитет: «Уже в дитинстві (7 – 10 років) вихованець повинен бачити приклади високої моралі й людей, для яких суспільні інтереси є суто особистою справою. Лише за цієї умови він буде не просто працювати, оволодівати певними вміннями та навичками, а й напружувати свої духовні, моральні сили» [8, с. 73 – 74]. До того ж, на думку В. Сухомлинського, важливо, щоб дитина правильно визначала справжні цінності, «...щоб люди, які оточують дитину, були гідні її вірності й віри» [9, с. 219]. Цими словами педагог-гуманіст підкреслює важливість прикладу батьків як методу виховання. Прикладом можуть бути також яскраві образи відомих завдяки своїй активній діяльності людей. Водночас, якщо дитина зростає без морального прикладу найближчих людей, без віри й вірності, то це може стати причиною її духовної порожнечі, морального невігластва.

До того ж, саме в дитинстві закладаються основи майбутніх стосунків дітей як батьків, матерів, ставлення до сім'ї та сімейного виховання. З огляду на це, В. Сухомлинський зазначав: «Перша школа батьківства й материнства – це повноцінне моральне виховання в роки дитинства...» [6, с. 87]. Тому педагог піклувався про те, щоб кожний вихованець уже в роки дитинства вмів брати на себе «труд відповідальності, тягар обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей», бачив приклад свідомої праці й відповідальності, що є підготовкою до виконання майбутніх батьківських обов'язків.

У сфері морального виховання В. Сухомлинський застерігав батьків проти фізичних покарань: «Тому, кого б'ють, самому хочеться бити; той, хто в дитинстві хоче бити, ставши дорослим, захоче вбити – злочини, вбивства, насильство своїми коренями сягають дитинства» [7, с. 541]. Натомість маленька зернинка любові, довіри, добра, посіяна в людській душі в роки раннього дитинства, у зрілі роки може стати могутнім деревом, що випромінює доброзичливість і безмежну любов до світу.

Важливим джерелом морального виховання В. Сухомлинський уважав книгу. Він зауважував: «Якщо в житті людини вже в дитинстві хороша поведінка буде пов'язана з книжкою, то в зрілому віці не буде поганої поведінки, пов'язаної з чаркою» [4, с. 550]. Особливе значення для морального виховання в дитинстві мають казки: «...моральні ідеї, закладені у творах про добро і зло, правду й

неправду, честь і безчестя, стають надбанням людини за умови, коли ці твори прочитані в дитячому віці» [1, с. 189].

Окрім того, моральність має стати основою для вчинків і дій дитини, адже без практичної діяльності щодо втілення моральних норм і цінностей у життя виховання стає «теплим». Так, мужність як моральна якість сягає своїм корінням в дитинство і складається з безлічі іноді непомітних рисочок, які виявляються в поведінці, взаємостосунках з навколишнім світом (з однолітками, старшими людьми, ставлення до тварин тощо). Отже, виховання має надавати безліч ситуацій для формування нових і «відшліфовування» вже наявних моральних якостей особистості;

– формується емоційна, естетична культура, основою для якої є «тонкість і багатство переживань у дитинстві (захоплення красою, створеною власними руками, непримиренність до грубості, вульгарності, до руйнування краси)» [5, с. 295].

У свою чергу, убогість емоційного й естетичного життя призводить до порушення моральних норм суспільства. У роки дитинства найважливішим джерелом духовного життя людини є світ речей – їх суть, причинно-наслідкові зв'язки й залежності. Видатний педагог прагнув збагачувати емоційний світ дитини яскравими переживаннями та враженнями, «щоб емоційне ставлення до навколишнього світу було не скороминущим, а відклало свій відбиток у душі, пробуджувало чисті думки й спонування» [5, с. 524].

Важливого значення для естетичного виховання В. Сухомлинський надавав музиці (причому, не завжди це була звичайна музика – діти також «любили слухати музику квітучого саду й квітучого поля гречки, весняних лугів і осіннього дощу» [5, с. 554]), малюванню, складанню казок, читанню, власній праці дітей тощо;

– формується культура мислення і розумової праці. В. Сухомлинський стверджував: «Ні одне поняття, судження, умовивід, закон не повинні запам'ятовуватися без розуміння» [5, с. 403]. Ігнорування культури мислення, зазубрювання навчального матеріалу може бути небезпечним і призвести до того, що учень ніколи не навчиться по-справжньому мислити. Саме це сприяє формуванню в дитинстві «зростаючого прагнення до пізнання». Найважливішим джерелом думки й розумового виховання педагог уважав природу;

– формується громадянськість і патріотизм. Так, В. Сухомлинський стверджував, що саме в дитинстві закладаються основи громадянських почуттів, відповідальності перед Батьківщиною [3], це формується завдяки наполегливій праці, шануванню працівників, вивченню історії, мови, літератури, традицій свого народу та ін. Великого значення в патріотичному вихованні педагог надавав слову, яке живе в дитячій творчості: «У ті хвилини життя слова, коли його краса, його поетична грань допомагає вихователеві назавжди зберегти яскраві картини дитинства, у душах наших вихованців відбувається те, в ім'я чого ми взагалі переступаємо поріг школи: від кожного дитячого серця простягаються тисячі ниток до того великого і вічного, ім'я якому – народ, його мова, культура, література, мистецтво, школа, сім'я, слава тих, хто пішов від нас, і прекрасне майбутнє нових поколінь» [6, с. 137].

Видатний педагог прагнув, щоб дитина з ранніх років своїми руками відкривала й оберігала джерела загального щастя та добра, розуміла залежність особистого щастя від щастя суспільства, бачила в дитинстві плоди власної праці для суспільства, тобто пройшла «урок громадянського піклування» про інтереси своєї країни, народу;

– формуються творчі здібності дитини. В. Сухомлинський зазначав: «Від того, які здібності відкриваються в людині, яка грань заграє в ній і сяятиме все її життя, залежить зрештою особисте щастя людини, а отже, й щастя суспільства, бо неможливо уявити гармонійне суспільство, якщо з дитинства приходимуть в отроцтво, юність і зрілість недоучки, невдахи, ні до чого нездатні люди» [9, с. 363]. Педагог прагнув розвивати творчі здібності всіх дітей, тому в його школі існувало кілька десятків гуртків для задоволення пізнавальних потреб і талантів кожної дитини;

– закладаються основи трудової активності й культури праці. В. Сухомлинський прагнув, щоб праця для дітей поєднувалася з їхніми духовними потребами, стала одухотвореною [1; 2; 4 – 6; 8]. Він писав: «Вирішальне значення мало не те, скільки дерев посадила кожна дитина, а те, чим стало для неї хоч би єдине деревце, як воно ввійшло в її серце» [5, с. 524]; «...без праці, яка ввійшла в духовне життя людини вже в роки дитинства,

неможливе ні моральне, ні естетичне, ні фізичне, ні розумове виховання» [4, с. 612]. Згодом для підлітків важливо буде побачити матеріальні цінності, які вони створили власними руками в роки дитинства і які довго служитимуть людям.

При цьому, важливо показати дитині безмежність людських можливостей: «Провести дитину через дитинство і отрочество шляхом подиву з власних сил – в цьому криється наша педагогічна мудрість» [9, с. 292]. Однак, це можливо зробити лише тоді, коли праця для дитини має духовний смисл;

– закладаються основи міцного здоров'я через фізичне загартування, правильне харчування. Так, В. Сухомлинський зазначав, що «з дитинства хлопчики й дівчатка додержували ряду вимог, що стали звичкою: влітку загартовували ноги (ходили без взуття в будь-яку погоду), спали при відкритій кватирці, обтиралися мокрим рушником, робили ранкову зарядку» [5, с. 367], що сприяло значному зменшенню простудних захворювань у дітей. Окрім того, педагог зауважував: «Від харчування в роки дитинства залежить гармонія, пропорційність частин тіла...» [1, с. 103]. Це свідчить про прагнення формувати учнів здорових і духом, і тілом;

– дитина відкриває людину, тобто вчиться співпереживати, перейматися почуттями, які хвилюють інших людей, бачити себе і результати своєї роботи.

На думку В. Сухомлинського, «у хорошому колективі, діяльність якого одухотворена високими моральними, суспільними цілями, людина, мов у дзеркалі, бачить себе, свої позитивні й негативні риси» [5, с. 472]. Це стимулює самовиховання, самопізнання особистості, сприяє духовному збагаченню людини й колективу.

Окрім того, протягом дитинства важливо сформувати в дитини «...здатність бачити поруч себе людину, брати близько до серця її радощі і горе, тривоги і хвилювання, відчувати самотність, як велике горе, що може спіткати людину» [9, с. 153]. Великий педагог називав це однією з передумов формування доброзичливих стосунків у колективі.

Водночас В. Сухомлинський бачив корінь сердечної байдужості до людей в емоційній невихованості, в тому, що в роки дитинства дитина не навчилася пізнавати людину серцем.

Найважливішим джерелом виховання В. Сухомлинський уважав складні відносини, які оточують дитину: «Вони є для неї середовищем, яке дає наочні уроки, що розкривають зміст моральних понять; ...в усьому, що оточує дитину (не тільки люди, а й речі, явища), вона бачить матеріалізовані людські погляди, судження, звички, наміри» [5, с. 298]. Серед інших джерел виховання вчений визначає такі: природа, праця, моральна краса людської поведінки, книга і творчість [4].

Окрім того, педагогом було обґрунтовано дитиноцентричну концепцію сімейного виховання, яка визнає дитину найвищою цінністю і базується на аналізі сімейних взаємовідносин, співпраці сім'ї та школи у вихованні дитини. Ця концепція передбачала: любов до дітей, забезпечення успішності природного розвитку дитини відповідно до її індивідуальних здібностей та інтересів, пізнання внутрішньої природи дитини, суспільну й національно-культурну обумовленість процесу виховання в сім'ї, створення умов для соціалізації дитини тощо. В. Сухомлинський стверджував, що пріоритетним життєвим обов'язком батьків є виховання дітей, і саме сім'я пробуджує в дітей чутливість, людяність і стає основою для формування особистості дитини. Педагог уважав, що переваги дитиноцентричного підходу полягають у забезпеченні успішності природного розвитку дитини відповідно до її індивідуальних здібностей та інтересів [10, с. 497].

Велике значення В. Сухомлинський надавав принципу народності в сімейному вихованні, який він убачав у тому, щоб з раннього дитинства формувати в дітей у сім'ї уявлення про загальнолюдські, національні, сімейні цінності і все те, що називається менталітетом народу, нації [2]. Важливу роль у цьому процесі відіграє народна творчість, яка формує загальнолюдські, національні та сімейні цінності. Так, видатний педагог глибоко усвідомлював, що традиції, які живуть у казках, піснях, билинах, легендах, звичаях, обрядах, правилах поведінки і передаються від роду до роду, становлять аксіологічну основу національного виховання дітей [10, с. 498]. Ці традиції закладаються з дитинства в родині і ніколи не втрачають важливості.

В. Сухомлинський стверджував, що виховання дітей у сім'ї – це соціалізація, і саме від сім'ї залежить, якою у світ увійде дитина. Сім'я є основою формування та розвитку дитини, згодом до неї

приєднується школа та інші виховні інституції, в яких і відбувається процес становлення й соціалізації особистості.

Учений зазначав, що виховання дитини – це складний і відповідальний процес («в роки дитинства не може бути легкого й безтурботного виховання», оскільки це може призвести до духовного інфантилізму), який водночас надає можливість людині (особливо батькам) виявити і розкрити себе. Видатний педагог писав: «Дитина сама по собі не може бути джерелом радості; в людині, що повторює батька й матір на новій основі, справжнім джерелом радості для батька й матері є передусім те, що вони зуміли вкласти в неї. В любові до дітей розкривається найвища людська якість – почуття власної гідності» [5, с. 291].

Від того, як відбувалося виховання в дитинстві, залежить те, який результат ми отримуємо в підлітковому віці й отроцтві. В. Сухомлинський зауважував: «Дуже важко виховувати підлітків там, де надто легко йде виховання в роки дитинства» [5, с. 288]. Це означає: якщо батьки занадто легковажно, безвідповідально ставляться до своїх батьківських обов'язків щодо виховання та розвитку їхніх дітей, не мають чітких задуму, ідеї та мети виховної роботи, не вкладають усі свої сили у своїх дітей, не віддають їм багатства свого серця, не намагаються пізнати розумом і серцем найтонші порухи дитячої душі, то у майбутньому вони зазнають невдач і труднощів у вихованні й діяльності дітей.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, В. Сухомлинським були визначені самоцінність дитини й особливості її розвитку (пластичність розуму, значний потенціал для розвитку й оволодіння знаннями, підвищена допитливість і пізнавальні потреби, довірливість дітей, їхня потреба в авторитеті дорослих, емоційність, потреба дитини одухотворювати, оживляти все навколо себе тощо), а також визнавалася важливість та унікальність періоду дитинства, адже саме в дитинстві активно формуються моральні якості, естетична культура, культура праці, мислення і розумової праці, патріотизм, міцне здоров'я, дитячий світогляд, базові життєві уявлення, розвиваються емоції, творчі здібності, відбувається «відкриття» дитиною себе та інших людей як особистостей, тобто дитинство є першоосновою людини, формує і визначає її майбутнє.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним може бути розкриття поглядів В. Сухомлинського щодо необхідності та специфіки навчання батьків особливостям виховного процесу їхніх дітей, а також визначення думок інших учених (К. Вентцеля, Л. Виготського, Д. Ельконіна, О. Запорожця та ін.) щодо розвитку дитини й дитинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинский В. Сердце отдаю детям / В. Сухомлинский. – К. : «Радянська школа», 1974. – 288 с.
2. Сухомлинський В. Духовний світ школяра / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 1. – С. 207 – 400.
3. Сухомлинський В. Листи до сина / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1977. – Т. 3. – С. 583 – 657.
4. Сухомлинський В. Методика виховання колективу / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 2. – С. 401 – 638.
5. Сухомлинський В. Народження громадянина / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1977. – Т. 3. – С. 281 – 582.
6. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 1. – С. 53 – 206.
7. Сухомлинський В. Сто порад учителю / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 2. – С. 417 – 654.
8. Сухомлинський В. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 2. – С. 5 – 146.
9. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину / В. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 2. – С. 147 – 416.
10. Федяєва В. Дитиноцентрична концепція сімейного виховання у науковому доробку В.О. Сухомлинського / В. Федяєва // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. – Хмельницький : Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2011. – Вип. 10. – С. 496 – 500.